

ЛІТУРГІКА

протоієрей Петро БОЙКО

Богородичні свята Православної Церкви

У статті подано схематичний розбір історії кожного з п'яти дванадцяти богородичних свят у їх стосунку один до одного, їх історія, розвиток основних святкових піснеспівів з виявленням загальних закономірностей всіх цих процесів.

Ключові слова: *Пресвята Богородиця, дванадцять свят, богослужіння, Типікон, церковні піснеспіви, богослужбовий текст.*

Період 6-8 стт., мабуть, є найважливішим етапом у становленні православного Богослужіння. Так, зокрема, проф. М. Скабалланович вважає, що у цей час «добове Богослужіння і церковний рік набувають у суттєвому свого нинішнього вигляду» [4, с. 286].

Отже, поставмо питання: чим характеризується ця епоха стосовно формування циклу найважливіших християнських свят і появи циклу богородичних свят зокрема. Тут, звернемо найперше увагу на ті важливі причини, з яких деякі дні пам'яті були виокремлені християнами в особливу групу, яка пізніше дістала назву «дванадцять свят».

Як відомо, основна тенденція у розвитку місяцеслова, починаючи з 4 ст. і до наших днів – це збільшення кількості згадуваних осіб і, відповідно, кількості днів їх пам'яті. Тож природним наслідком цього процесу є, зрозуміло, поява певної градації свят за ступенем їх важливості для історії спасіння чи для історії даної помісної Церкви. Той же М. Скабалланович пише: «Уже отцям 4-5 стт. приписуються пізнішими письменниками спроби виділити з середовища всіх пам'ятей свята в честь Спасителя в розряд особливо урочистих» [4, с. 363].

Звісно, ця проблема не стояла особливо гостро у 4 чи 5 ст., коли кількість свят була не такою вже й великою і всі їх можна було святкувати з однаковою урочистістю. Хоча і тоді вже мала місце чітка тенденція до особливого виділення подій, що мали визначальне значення для історії нашого спасіння, в особливий ранг (цикл Різдва Христового (Епіфанія), Пасхи і П'ятидесятниці).

Однак, становище кардинально змінилося у 4-му і наступних століттях, коли збільшення кількості свят, крім об'єктивно-природних причин, було викликано ще й педагогічно-місіонерськими міркуваннями. Відомий богослов В. В. Болотов пише: «Засновуючи у дні язичницьких свят свої свята, Церква вибивала з рук політеїзму один із останніх засобів оборони»[1, с. 144].

Богородичні свята, своєю чергою, стали святами такого рівня значно пізніше. І причина цього у тому, що сама думка про святкування подій, зв'язаних з життям Богородиці, стала зринати у свідомості християн явно не в перші століття історії Церкви. Проф. Скабалланович так пояснює цю «неуважність» християн до святого образу Пресвятої Діви Марії: «Потрібно було подальше богословське заглиблення у догмат Втілення і зазіхання ересей на достоїнство Божої Матері, що мало місце тільки у 5 ст., щоб привернути благоговійну увагу християн на цю особистість»[6, с. 119].

Коло богородичних свят виникло у залежності від циклу Різдвяного, який включав у себе свята Різдва Христового, Богоявлення, Стрітєння. Тому, зважаючи на той факт, що часом виникнення останнього кола є 4-е століття, нам доведеться відмовитися від споклимих спроб пошуків апостольських коренів богородичних свят.

Згідно з твердженням Скабаллановича, всі богородичні свята походять від одного гіпотетично припущеного свята, присвяченого пам'яті Богородиці. Це свято Богородиці виникло у зв'язку зі святом Різдва Христового і лише згодом розпалося на кілька інших свят, що мали предметом свого святкування уже не тільки особистість Богородиці, але й деякі події Її життя. Можемо припустити, що це свято відзначалося наступного дня після Різдва Христового, 26 грудня, тобто сучасне свято Собор Пресвятої Богородиці є тим самим святом. Наприклад, у несторіан і донині день «Пресвятої Марії» звершується 16 січня (невдовзі після віддання Богоявлення). У літургічній практиці цих «відщепенців православ'я», схильній до консерватизму, цей залежний характер богородичних свят від різдвяного кола особливо помітний.

Ведучи мову про порівняно пізні походження богородичних свят, не варто впадати у своєрідний протестантський нігілізм – це зовсім не слугує доказом відсутності «культу Богородиці» у

ранніх християн. Адже християни стали шанувати Пресвяту Діву Марію по-богослужбовому, по-літургичному дуже рано. Уже Костянтин Великий будує три храми на честь Богородиці у своїй новій столиці. Дружина імператора Маркіана (450-457) Пульхерія будує у Константинопольському передмісті Влахернах храм Богородиці. Ефеський собор (431 г.) відбувається у храмі св. Марії. Неймовірно, щоб у храмах, збудованих на честь Її, жодним чином не відзначалася б Її пам'ять чи важливі події Її життя. Просто ці святкування дуже довго мали по- місцевому шанований і зовсім не обов'язковий характер, що й ми побачимо далі.

Стрітєння Господа нашого Ісуса Христа

До 4-го ст. християнський цикл найважливіших річних свят обмежувався лише Пасхою, П'ятидесятницею і Богоявленням (Епіфанією). Наприкінці 5 - початку 6-го ст. зароджується і швидко розвивається цикл богородичних свят. Імовірно, що свято Стрітєння як найбільш зв'язане з Різдом Христовим і має у багато чому господній характер, з'явилося у числі одного з перших свят нового циклу. Єрусалимська Церква, за свідченням гальської прочанки, Сильвії Аквітанки, вже згадується у її щоденнику (*Peregrinatio ad Loca Sancta* – Подорож до Святих місць). У цій пам'ятці міститься опис богослужбової практики, що мала місце у Палестині 4 ст. Щоправда, тут воно іще не має цілком самостійного значення, власної назви і календарного заголовку, а святкується на «сороковий день від Епіфанії»[3, с. 10]. Сильвія свідчить, що «святкувалося воно тут з великою урочистістю, наче на Пасху»[4, с. 272]: сам вираз, мабуть, дає зрозуміти, що на батьківщині прочанки цього свята не було. «У цей день проповідують всі пресвітери, і потім єпископ, тлумачачи завжди про те місце Євангелії, де на 40-й день Йосиф і Марія принесли Господа до храму». (4, с. 272-273). Подібний же характер свята простежується і в пам'ятці 5-го ст., вірменському Лекціонарі (5 ст.), що містить короткі уставні примітки про свята річного кола і, знову ж таки, характеризує богослужбову практику Єрусалимської церкви. Тут воно також названо «сороковим днем Різдва».

Це означає, що на самому початку згадане свято, по-перше, мало місцевий характер шанування (воно невідоме римляниці Сильвії, хоча у Палестині святкується з великою урочистістю, а, по-друге, не мало самостійного значення і було своєрідним відданням сорокаденного різдвяного циклу. Остаточне закріплення його у календарі східної Церкви і, поряд з тим, піднесення його рангу дванадцятого свята, зв'язано з імператором Юстиніаном.

При ньому, як вважає дослідник Ю. Рубан, свято Стрітєння, що мало і до цього часу літургічну традицію, було зведено імп. Юстиніаном у 542 р. до рангу загальнодержавних з огляду на здійснювані ним теологічні і церковні реформи

Відмітьмо й особливий характер цього свята, яке виділяє його з середовища решти дванадєсяти богородичних свят. Статус цього свята взагалі схарактеризувати дуже складно, воно одночасно є святом і богородичним і господнім. І такий подвійний характер свято Стрітєння має впродовж усієї своєї історії.

Спочатку Стрітєння було святом, однозначним, господнім. Про це свідчить щоденник Етерії, давні формуляри римської літургії і давньовірменських лекціонерів. Воно і називалося святом «Зустрічі Господа», *Urapanth tou Kur...ou*, *Occursus Domini*. Вірмени називають його «Прихід Сина Божого у храм», копти – «Представлення Сина Божого в храмі».

Але на Заході свято Стрітєння з часом набуло іншого характеру і в ньому підкреслювалася його маріологічна природа. Так до II Ватиканського Собору це свято у Римі – Католицькій Церкві так і називалося *Purificatio Beatae Mariae Virginis* (Очищення Пресвятої Діви Марії).

На Сході не було послідовно проведено христологічний зміст свята, що відображається і в сучасному Типіконі. Тому Ю. Рубан цілком слушно зазначає: «Ця явна суперечність літургічного статусу свята логічно веде до неможливості класифікувати його в рамках жорсткої альтернативи»[3, с. 22].

Успіння Пресвятої Богородиці

Церква швидше прийшла до уявлення про святкування дня смерті мучеників (*natales*), ніж Богородиці. Так у сирському місяцеслові 3-4 стт., де кожний день має свого святого, відсутнє будь-яке богородичне свято. Причина такого явища зрозуміла: мученики страждали і вмиралі на очах усіх, і дні кончини їх кривавими літерами були записані у серцях християн. Що стосується Богоматері, то при тій гарячій любові до Христа, якою палала уся сутність перших християн, особистість Її залишається іще в тіні, у якій вона перебувала у Євангеліях і писаннях апостольських. Потрібна була подальша богословська заглибленість у догмат втілення і зазіхання ересей на достоїнство Богоматері, що мало місце у 5 ст., аби привернути благоговійну увагу християн на цю особу.

Лише до 7-го ст. у літургічних документах Церкви з'являється згадка про день смерті Богородиці. При цьому дата цього дня коливається від місяця серпня по січень. Псевдо-Єронімів мар-

тиролог (7-е ст.) під 18 січня дає *Depositio Beatae Mariae* (кончину), а, що найцікавіше, під 14 серпня – *assumptio* (взяття на небо). Таке розділення прикметне тим, що показує, як уже тодішня Церква дивилася на кончину Богоматері; не заперечуючи тілесної смерті Богоматері, до чого схильна нинішня Римська Церква, давньоримська Церква вірила, що за цією смертю настало воскресіння, хоча, мабуть, думала, що воно сталося не так швидко, як припускає пізніше передання про це. Тут заявимо про себе ранньохристиянське уявлення про деякий, доволі тривалий проміжок між смертю і вознесінням Марії. Це іще раз говорить про доволі ранню появу свята. Римська церква, а за нею і всі інші церкви невдовзі вибрали останню дату як найважливішу і найсуттєвішу. Тому у пізнішому римському календарі 8-го ст. існує вже лише одне свято Успіння (15 серпня). Те ж саме ми бачимо у требнику (сакраменталії) папи Геласія (7-е ст.). Але, мабуть, не всі західні Церкви зробили однакою зміну у цьому відношенні. Гальська Церква, за свідченням Григорія Турського († 594 р.), святкувала Успіння в 11-му місяці (тобто у січні, оскільки рік починався з березня). У Міссаллі Готико-Галліканському 7-8 ст. і Люксовієнському 7 ст. свято покладено 18 січня. У яковитських (сирських) Бrevіаріях стосовно Успіння, як і Преображення і Воздвиження, коливання до 8 ст.; в інших лише Воздвиження, в інших служба лише Успінню.

Нині лише коптська й абіссінська церкви з огляду на свою ранню ізольованість зберегли давню практику подвійного святкування смерті Божої Матері. (16 серпня і 16 січня).

Коротко розглянемо історію цього свята на Сході. Перші вірогідні відомості про його існування з'являються лише у 6 ст. За доволі пізнім свідченням Никифора Калліста (14-е ст.), святкування цього дня було встановлено при імп. Маврикії (592-602 рр.). Однак є сліди більш раннього існування і в грецькій Церкві, зокрема – у самому Константинополі. Уже багато свят у честь Пресвятої Богородиці, які мав стародавній Константинополь, спонукає очікувати тут цього свята. Самим Константином Великим збудовано кілька таких храмів. Щоправда, проф. Скабалланович не без підстав зазначає, що літургічна традиція богослужбового поминання дня смерті Пресвятої Діви Марії значно давнішого походження. Незрозуміло, як храми, присвячені Божій Матері, не святкували дня Її смерті. Слід гадати, що до імп. Маврикія це свято було шанованим на місцевому рівні і необов'язковим. А Маврикії у вдячність за перемогу, здобуту над персами 15 серпня, надав святу загальноцерковного характеру. Потім свято швидко

зростає у своєму значенні. Так, це свято значиться у святковому Євангелії, написаному у 715 р.[6, с. 123]. На 7 Вселенському соборі згадується про святкування Успіння 15 серпня.[6, с. 123]. Один з найдавніших типиків, Єрусалимський канонар (7 ст.), уже має устав служби на це свято. Піснеспіви для нього складають багато відомих церковних письменників (прп. Андрій Критський, прп. Іоан Дамаскін, св. патріарх Герман, Феофан-сповідник, імп. Лев Мудрий та ін.). Так, св. Андрій Критський склав канон на Успіння, нині не вживаний, але який за Євергетидським уставом поклався на передсвято Успіння. Імовірно, цей канон із служби свята був витіснений канонами Косми і Іоана Дамаскіна. Сучасний богослужбовий матеріал для цього свята з'являється повністю уже в 10 ст., так що всі піснеспіви уже відомі уставам 12 ст. Про урочистість цього свята в 11 ст. може свідчити особлива глава про Успіння у Євергетидському Типіконі, де написано: «Успіння має у вас святкуватися світло, і врочисто, бо це одне з найбільших свят і одне з найбільших торжеств» [6, с. 94]. Наступний за давністю з відомих нині пам'ятників з повним чином богослужіння на Успіння – це устав Великої (Константинопольської) Церкви св. Софії з практикою 9 ст. у рукопису 10 ст. У так званому «Синайському канонарі» 9-11 стт. під 15 серпня «Живоносне Джерело Владичиці нашої Богородиці». А Типікон Константинопольського Євергетидського монастиря з практикою 11 ст. за рукописом 12 ст. для «Успіння Пресвятої Богородиці» має вже передсвято і з нинішньою тривалістю післясвято. З інших пам'яток, у яких покладено це свято на Успіння назвемо такі Типікони: Типікон Студійського типу (11 ст.), Слов'янський Студійський устав (12-13 стт.), Єрусалимський устав та ін.

На Заході свято Успіння у цей найдавніший час не було загальнопоширеним, а зросло до свята загальноцерковного двома століттями пізніше. Навіть у 12 ст. у деяких західних місяцесловах свято Успіння за своєю врочистістю поступалося дням особливо шанованих святих.

Благовіщення Пресвятої Богородиці

У давніх календарях називається *Festum Incarnationis, Initium Redemptionis Conceptio Christi, Annuncatio Christi, Annuncatio Dominico*. Свято Благовіщення відзначалося вже за 9 місяців до Різдва Христового, тобто 25 березня. Оскільки ж свято Різдва Христового саме з цією датою з'явилося на Сході не раніше кінця 4 ст., то таким чином, ми уже маємо *terminus a quo* прояву цього богородичного циклу і самого свята Благовіщення зокрема.

Зрозуміло, з цього зовсім не випливає, що першохристияни взагалі не відзначали цю подію у житті Богородиці і всіх християн. Наприклад, бл. Єронім († 420) свідчить про існування при ньому церкви, збудованої у Назареті на місці явлення архангела Гавриїла Пресвятій Діві Марії. П'ятим століттям датується зображення благовіщення на равенському саркофазі Сан-Франческо і на мозаїках римської базилики Санта-Марія Маджоре. Цьому ж століттю належать слова на Благовіщення патр. Прокла Константинопольського († 446) і Равенського еп. Петра Хрисолога († 450), які Скабалланович схильний вважати справжніми [4, с. 275]. Крім того, на користь раннього походження цього свята слугує його «господній» характер. Судячи з давніх найменувань його, (а воно називалося Святом втілення, Благовіщенням Господнім, Благовіщенням Христовим), давня Церква спочатку сприймала його як свято Господа, і вже деякий час воно стало асоціюватися з Божою Матір'ю.

Тим часом, у 5 і 6 ст. на Сході відбувається поступове зростання цього свята у своєму статусі, тоді як на Заході перші відомості про звершення пам'яті Благовіщення християнами припадають на 7 ст. Часом 5 і 6 ст. датуються і найбільш ранні календарні свідчення про місце цього свята у циклі річних свят. Олександрійська пасхальна хроніка 624 року вперше приписує Благовіщенню дату 25 березня. Своєю чергою, отці Трулльського Собору 692 року 52 канонам постановили звершувати літургію св. Іоана Золотоустого, а не Ранішосвячених Дарів в день Благовіщення, у який би день Великого посту воно не випадало. Відтак, з цього можна зробити висновок, що уже до 8 ст. на Сході свято Благовіщення було святом високого статусу. У Латинській Америці воно вперше зустрічається у Священному таїнстві (Сакраменталії) папи Геласія (рукопис 8 ст.) і в священному таїнстві (сакраменталії) св. Григорія († 604).

Починаючи з 7 ст. ми маємо і перші слова, виголошені на честь цього свята (св. патр. Софроній Єрусалимський († 638), св. Андрій Критський († 740) і західного ченця Беди Достошанованого († 735).

Різдво Пресвятої Богородиці

Хоча прп. Андрій Критський і називає це свято «початком усіх свят» (*γενέτλια, γεννήσις, nativitas*), але з'явилося воно мало не останнім з усіх дванадесятих свят. Взагалі Богородичні свята мали з'явитися пізніше Господських. Щоправда, перша згадка про свято Різдва Пресвятої Богородиці ми зустрічаємо у 5 ст. на Сході у словах Прокла, патр. Константинопольського (439-446), а на Заході – у требнику (сакраменталії) папи Геласія (492-496). Але ці свідчення не мають цілковитої вірогідності. У нещодавно відкритому

сирійському місяцеслові 412 року не згадується не лише про свято Різдва Богородиці, але й узагалі про жодне богородичне свято.

Свято виникло, мабуть, спочатку у грецькій Церкві і дуже швидко після цього з'явилося у Римі, звідси і звідти поширюючись на дочірні Східні Церкви. Знаменно, що свято є не тільки у яковитів, але й у несторіан, і також 8 вересня. Це може бути ознакою того, що свято з'явилося у Східній Церкві до відокремлення від неї цих еотетиків у 5 ст.

Для прп. Андрія Критського († 720), який склав на це свято два слова і канон, це уже було свято великої урочистості. У каноні він доводить, що у цей день має «святкувати все творіння» (п. 1), «веселитися небо і радіти земля» (п. 4). Можливо, що св. Андрій хотів урівняти це свято з іншими Богородичними святами. Помічено свято і в Єрусалимському канонарі 7 ст., за грузинською версією – з відмітними ознаками від інших днів. Свято поіменовано у святковому Євангелії, подарованому імп. Феодосієм III (715-717) Синайському монастирю день Різдва Пресвятої Діви Марії перчислюється в числі 21 свят найбільшої врочистості крім нинішніх дванадцятих свят, які поіменовані тут усі, за винятком тижня Вайїв. Але в суто Єрусалимському канонарі (7ст.) служба на це свято нічим не відрізняється від служби у буденний день [7, с. 39].

У західних місяцесловах це свято з'являється не раніше 7 ст. (назвемо, приміром, римський псевдо-Єронімів мартиролог 7 ст.; статуту єпископа Реймського *Sonnatus'a* (614-641 pp.), англійський мартиролог Беди (+735) називають Різдва Богородиці одним з 13 свят року, коли суспільні справи заборонено. Св. папа Сергій (687-701 pp.) за свідченням Анастасія Бібліотекаря (9 ст.) встановив на це свято літанію (хресний хід). У правилах св. Боніфатія (8 ст.) це свято поіменовано в числі тих, які заслуговують особливого народного шанування. Але і це свято довго, до 12 ст., зберігає на Заході дещо невизначений і шанований лише на місцевому рівні характер. Місяцеслови деяких помісних західних Церков навіть 10 ст. не містять цього свята у переліку святкових дат. Літургісти 17 ст. стверджували навіть, що на Заході його вперше впровадив єп. Шартрський Фульберт († 1028); можливо, він лише посприяв великому поширенню свята у північній Франції. Так недовго набувши загального поширення на Заході, розглядуване свято іще повільніше досягало там урочистості у шануванні. У найдавнішому календарі Корбейського монастиря 8-9 стт. під 8 вересня читаємо: «пам'ять (natale) св. Адріана і Різдва Св. Марії; у кількох пізніших пам'ятниках призначається одна літургія Різдва Богородиці, друга св. Адріану. Існують пам'ятки, у яких згадується як деякі єпископи

західної Церкви запроваджували урочисте відзначення цього свята (еп. Бруно Гідесгеймський, еп. Гвідон Автісіоденський).

Отже, з самого виникнення свята Різдва Пресвятої Богородиці мали з'являтися на честь його церковні. Але в нинішній нашій службі свята навряд чи збереглися які-небудь пісні у честь свята від 5-7 стт. У богослужбових рукописах з практикою навіть 7-8 стт. (наприклад, у деяких грузинських рукописах) усі пісні у честь великих свят не нинішні.

Введення у храм пресвятої Богородиці

Введення знаходиться у зв'язку зі святом Різдва Пресвятої Богородиці. Якщо вважати 6 ст. часом появи свята Різдва Пресвятої Богородиці, то Введення з'явилося іще пізніше.

Саме тому у всіх грецьких місяцесловах 7-9 стт. (за винятком місяцеслова Сінайського святкового Євангелія 715 року) це свято відсутнє. Цього свята немає у коптів і несторіан. З'являється воно лише з початку 9 ст., а з 11 ст. набуває загального поширення.

Неодноразово вже згадуваний нами, проф. Скабалланович вважає, що спочатку це свято набуває поширення на Сході як проста згадка про подію з життя Богородиці, а не свята. Так у Сінайському кононарі (9-10 стт.), який містить у собі лише прокимни і читання на весь рік, для Введення не вказано ні того ні іншого. Такий доволі невисокий ранг цього свята відображений і в наших місяцесловах: Острозькому, Мстиславовому і Охридському Євангеліях. У Візантії державна влада визнає його дванадцятим і оголошує днем, у який заборонені всякі роботи уже лише наприкінці 12 ст. (указ Мануїла Комніна у 1166 р.)

На Заході це свято з'являється лише у 14 ст. зі Сходу. Свій необов'язковий шанований на місцевому рівні характер свято зберігає до 16 ст., коли папа Сикст 5-й у 1585 р. зробив його обов'язковим для всієї Католицької Церкви.

Отже, проглянувши доволі побіжно історію богородичних дванадцятих свят, можна зробити низку істотних висновків.

Стосовно часу їх виникнення можна сказати, що всі вони є святами відносно новими, які значно поступаються у давності таким святам, як П'ятидесятниця чи Різдва.

Зробивши такий висновок, ми зі слухністю можемо поставити питання про причини пізнішої за часом появи богородичних свят порівняно з іншими святами. Взагалі, назвемо спочатку причини появи цього циклу свят.

Церква, що вийшла з протистояння з державою, отримала у 4 ст. можливість зайнятися своїми проблемами: ретельнішою

розробкою свого богослів'я і богослужіння, зайнятися «індивідуалізацією християнського культу» [2, с. 486].

Коло богородичних свят виникло тому, по-перше, з богословських причин, коли під впливом христологічних суперечок п'ятого сторіччя було поставлено конкретне питання про участь Богородиці у справі нашого спасіння. Тобто, лише коли розгорілася суперечка про Theotokos і образ Пресвятої Діви був поставлений у центр християнської свідомості.

З іншого боку, ми уже згадали про властивість християнського місяцеслова вбирати у себе все більше і більше різних осіб, апостолів, мучеників, святих, ангелів, старозавітних пророків, праведників і патріархів. Рано чи пізно предметом богослужбового шанування мала стати і Діва Марія, а потім і події її життя.

До загальноцерковного визнання і до зведення їх до рангу особливо відзначаваних подій ці свята пройшли доволі довгу стадію свят шанованого на місцевому рівні характеру, які знаходилися при цьому у сильній залежності від різдвяного циклу.

Дуже часто зовнішнім поштовхом до цього вивищення була державна влада. Наприклад, імп. Юстиніан робить зі свята місцевого значення Стрітіння у 542 році свято загальноцерковного, а, отже, і загальнодержавного рангу. Те ж саме робить імп. Маврикій (582-602 рр.) зі святами Успіння і Різдва Богородиці.

Отже, як бачимо, майже всі богородичні свята отримали своє походження на Сході, мабуть, у Антіохії [2, с. 490] чи Палестині і лише потім поширилися, по-перше, по всьому Сході, а потім і на Заході. Західний церковний історик минулого сторіччя Боттіфоль вважав, що в Римі «єдиним і найдавнішим святом Пресвятої Діви було 1-е січня, день «октави» Різдва Христового. Усі ж інші свята на честь Богородиці були візантійського походження» [1, с. 145]. Причому це сталося не дуже швидко, так що іноді свято, уже ціле сторіччя шановане усім Сходом, могло іще не згадуватися впродовж століття багатьма священними таїнствами і місяцесловами.

1. Киприан (Керн), архим. Литургия. Гимнография и эортология. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 151 с.
2. Поснов М. Э. История Христианской Церкви. – Брюссель. : «Жизнь с Богом», 1994.
3. Рубан Ю. И. Христианский литургический календарь: история и источниковедение (на примере праздника Сретение). – М., 1997.
4. Скабалланович М. Толковый Типикон: объяснительное изложение типикона с историческим введением. – М.: Издание Стретинского монастыря, 2004. – 815 с.
5. Федоров В. Иерусалимский месяцеслов по лекционариям V в. Ленинград, 1977.
6. Христианские праздники. Успение Пресвятой Богородицы под ред. проф. М. Скабаллановича. – К.: Пролог, 2003. – 190 с.
7. Христианские праздники. Рождество Пресвятой Богородицы под ред. проф. М. Скабаллановича. – К.: Пролог, 2004. – 190 с.